

Бурега В. В.

<https://orcid.org/0000-0002-3411-8934>

ВИКРИВАЛЬНЕ БОГОСЛОВ'Я У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ: ЗАВДАННЯ ТА ЗМІСТОВНЕ НАПОВНЕННЯ ЛЕКЦІЙНИХ КУРСІВ (1823–1869 рр.)

Статтю присвячено історії упровадження та еволюції у Київській духовній академії викривального (полемічного) богослов'я. Автор показує, яке місце займала полеміка з іншими релігіями та іншими християнськими конфесіями в навчальному плані Київської духовної академії після впровадження в Києві Статуту духовних училищ 1808–1814 рр. У статті розглянуто змістовне наповнення лекційних курсів архієпископа Смарагда (Крижановського), архімандрита Антоніна (Капустіна), єпископа Сильвестра (Малеванського), Пилипа Терновського та єпископа Августина (Гуляницького). Автор показує, як змінювалося змістовне наповнення викривального богослов'я залежно від загальної ситуації в духовній освіті в Російській імперії. Зокрема, схарактеризовано зміни, які відбулись у навчальному плані Київської духовної академії у 1840-х рр. з ініціативи обер-прокурора Св. Синоду Миколи Протасова. Автор звертає увагу і на особисті вподобання професорів, які знайшли відбиток у їхніх програмах із викривального богослов'я. Зокрема, єпископ Сильвестр (Малеванський) суттєво розширив у своєму курсі полеміку з новітніми філософськими течіями, які опонували християнству. Натомість Пилип Терновський та єпископ Августин (Гуляницький) активно використовували історичний метод, у результаті чого їхні курси лекцій являли собою, радше, історію полеміки Православної Церкви з різними її опонентами. У 1860-х рр., коли в Російській імперії готувалася масштабна реформа духовної освіти, в Київській духовній академії була поширена думка про необхідність докорінного перегляду концепції викладання викривального богослов'я. При цьому окремі професори навіть виступали за скасування викривального богослов'я як самостійної дисципліни та за приєднання його до курсу церковної історії.

Ключові слова: Київська духовна академія, Православна Церква, Католицька Церква, протестантизм, духовна освіта, викривальне богослов'я, архієпископ Смарагд (Крижановський), архієпископ Інокентій (Борисов), архімандрит Антонін (Капустін), єпископ Сильвестр (Малеванський), Пилип Терновський, єпископ Августин (Гуляницький).

Вступ

Протягом XIX – початку XX ст. неодмінною складовою навчального плану Київської духовної академії була полеміка зі світоглядними системами, які мають суттєві розбіжності з православним ученням. Ішлося і про інші релігії (іудаїзм, іслам, язичництво), і про різноманітні давні ересі, і про католицизм та протестантизм, і про старообрядництво та російське сектанство, і про новітні філософські течії, які критикували християнський світогляд.

У перші десятиліття існування реформованої КДА (з 1819 по 1869 рр.) цей матеріал мали вивчати в рамках *викривального богослов'я*. Як загальна концепція цієї дисципліни, так і підходи до її викладання не були усталеними та постійно змі-

нювалися. На це впливали як загальна ситуація у системі духовної освіти в тодішній Російській імперії, так і виразна місцева специфіка. Загальні принципи викладання дисциплін у духовних академіях були встановлені у нормативних документах, які приймали у Петербурзі (це, перш за все, Статут духовних училищ, а також різні укази та розпорядження вищої церковної влади, які могли суттєво доповнювати та корегувати статутні положення). До того ж кожен професор, зазвичай, формував власний курс, який міг мати помітну специфіку.

У цій статті ми спробуємо прослідкувати, як розвивалося викривальне богослов'я в КДА протягом 1823–1869 рр. Ми говоритимемо саме про навчальний процес. Наукові студії професорів у царині богословської полеміки заслуговують на окремий розгляд.

Міжхристиянські взаємини: від ексклюзивізму до екуменічного діалогу

Перш ніж говорити про викладання викривального богослов'я у КДА, слід зробити певні зауваги загального характеру. Викладання викривального богослов'я у XIX ст. чітко відбивало тодішнє ставлення Православної Церкви до інших релігій та інших християнських конфесій. У цьому сенсі для XIX ст. був типовим *еклезіологічний* і *сотеріологічний ексклюзивізм*, тобто однозначна впевненість у тому, що повноцінне спілкування з Богом та спасіння душі є можливими тільки у Православній Церкві. Слід зазначити, що Католицька Церква в той час також стояла на однозначно ексклюзивістських позиціях. Тому у XIX ст. як Православна, так і Католицька Церкви єдину можливість взаємного примирення бачили в переході усіх християн до своєї конфесії. Фактично і католики, і православні мету взаємного спілкування вбачали не у міжхристиянському примиренні, а у «взаємному прозелітизмі» (Юдин, 2005, с. 101).

Цю позицію було викладено у численних офіційних документах як Православної, так і Католицької Церкви. Зокрема, у 1848 р. Папа Римський Пій IX видав енцикліку «*In suprema Petri*», в якій хоча і закликав християн інших конфесій до діалогу, але чітко вказував, що для усіх «схизматиків» є тільки один шлях – повернення до лона Католицької Церкви та визнання над собою влади «наступника Петра». Того ж року було видано відповідь Східних Православних патріархів на цю енцикліку, а також Окружне послання до усіх православних християн, в яких звучить однозначна відмова приєднатися до Римської Церкви, та вказано, що тільки Православна Церква зберігає повноту істини (Юдин, 2005, с. 102, 106–134; *Догматические послания*, 1995, с. 199–244).

Такий підхід до міжконфесійних відносин у православному та католицькому середовищі був панівним до другої половини XX ст. У Католицькій Церкві його було радикально переглянуто у документах Другого Ватиканського Собору (1962–1965). З того часу і Православні Церкви починають усе активніше долучатися до міжхристиянського діалогу. При цьому як у Римо-Католицькій, так і у Православній Церкві і сьогодні існують консервативні угруповання, які сповідують жорсткий ексклюзивізм і тому стоять в опозиції до екуменічного руху.

Цей загальний контекст міжхристиянських відносин слід мати на увазі, аналізуючи становлення і розвиток в КДА викривального богослов'я.

Викривальне богослов'я у системі духовної освіти на початку XIX ст.

Нагадаємо, що створення Київської духовної академії було результатом упровадження в Києві Статуту духовних училищ, розробленого у 1808 р. у Петербурзі та затвердженого імператором Олександром I у 1814 р. У 1819 р. у Києві було відкрито духовну академію, яка керувалася саме цим новим Статутом.

Статут 1808–1814 рр. не передбачав особливого заглиблення у вивчення історії та віровчення інших релігій та інших (неправославних) християнських конфесій. Таке вивчення не виокремлювалося в самостійну дисципліну, а включалося до складу загального курсу богослов'я. Статут встановлював вивчення в академіях богослов'я протягом третього та четвертого років навчання. Хоча в курсі богослов'я було передбачено наявність «части полемиической», усе ж викладачам не рекомендували заглиблюватися в полемічні питання. Професори богослов'я мали надавати студентам лише загальне уявлення «о вопросах, в споре обращающихся, и о лучшем способе их разрешения». Статут рекомендував більше зосереджуватися на позитивному розкритті православного вчення, оскільки «слово Божие не состоит в прениях и умствованиях человеческих» (§ 168) (Проект, 1823, с. 57).

Цією загальною настановою і обмежувалися положення Статуту щодо «полемічної частини» богословського курсу. Отже, Статут не встановлював чітко ані змісту, ані обсягу цієї частини. З цитованого параграфа Статуту випливало, що в межах «полемічної частини» можуть висвітлюватися будь-які питання, навколо яких триває полеміка.

Важливим доповненням і роз'ясненням до положень Статуту були різноманітні нормативні документи, які надсилали до духовних академій з Петербурга. Зокрема, вже у 1814 р. за дорученням Комісії духовних училищ у Санкт-Петербурзькій духовній академії було розроблено типовий конспект викладання курсу богослов'я, який конкретизував положення Статуту. На основі цього конспекту було побудовано і програму викладання богослов'я в КДА. Конспект передбачав, що богословський курс має охоплювати: «богословие толковательное» (герменевтику), «богословие созерцательное» (догматичне), «богословие деятельное» (моральне), «богословие обличительное», «богословие собеседовательное» (гомилетику) та канонічне право. Як бачимо, саме в цьому конспекті вжито назву *викривальне богослов'я* («*богословие обличительное*»). Цю назву використовували в духовних академіях

до 1869 р., коли новим Статутом її було змінено на «сравнительное богословие» (Устав, 1869, с. 126, § 112).

У конспекті 1814 р. пояснювалося, що в курсі викривального богослов'я потрібно надавати студентам відомості «о ложных учениях вне христианства», а також про хибні доктрини в межах християнства (тобто про доктринальні відмінності неправославних християнських конфесій). При цьому зазначалося, що помилкові вчення за межами християнства «надо обличать с ревностью», а помилкові доктрини християнських конфесій «надо обличать в духе терпения и мира» (Титлинов, 1908, с. 124–125).

Особливе значення має вказівка конспекту на те, що в основу викладання викривального богослов'я професори академії мають покласти книгу німецького лютеранського теолога Йоганна Ернста Шуберта (Johann Ernst Schubert, 1717–1774) «Institutionum Theologiae polemicae» («Настанови з полемічної теології»). Ця вказівка дає змогу зрозуміти, яку саме концепцію курсу викривального богослов'я намагалися тоді втілити в духовних академіях.

Книга Шуберта є фундаментальним дослідженням, яке складається з чотирьох томів загальним обсягом понад 2 тисячі сторінок. Уперше книгу було видано у Єні у другій половині 1750-х рр. У першому томі «Полемічної теології» розглядаються атеїзм, язичництво, натуралізм, іудаїзм, іслам та індуїзм; тобто нехристиянські світоглядні системи (Schubert, 1756, pars prima). У другому томі аналізуються, перш за все, давні ересі (маніхейство, аріанство, македоніанство, несторіанство, євтихіанство, пелагіанство та полупелагіанство). Далі окремий розділ присвячено католицизму. І завершується другий том коротким оглядом історії та особливостей учення Східної Грецької (Православної) Церкви (Schubert, 1756, pars secunda). Третій том присвячено протестантизму. Він відкривається коротким оглядом лютеранського вчення з аналізом основних аргументів, які висувають його противники. Далі йдуть розділи про реформатство (кальвінізм), армініанство, соцініанство, «ентузіастські» рухи¹ та рух гернгутерів (Schubert, 1761). У завершальному четвертому томі розглядаються різні ідейні суперечки, які мали місце у лютеранстві у XVI –

¹ Шуберт пояснює, що до «ентузіазму» він відносить прояви релігійного фанатизму. На його думку, фанатики по суті відкидають одкровення, яке вже дано у Святому Письмі, та віддають перевагу власним релігійним переживанням, які сприймаються як нове одкровення. Як на приклади «ентузіазму» Шуберт вказує на давніх мессаліан (еретики, які були відомі у Сирії, Малій Азії та Персії у IV–VII ст.), а також на Томаса Мюнцера, Йоганна Лейденського та інших представників радикальної Реформації (Schubert, 1761, s. 668–675).

на початку XVIII ст. Зокрема, тут ідеться про богословські течії, які поширилися у перші десятиліття після смерті Мартина Лютера та були засуджені у «Формулі згоди» у 1576 р. (антиномізм, адіафоритизм, синергізм, вчення Георга Майора, Андреаса Озіандера, Франческо Станкаро, Матіаса Флація, Егідія Гунніуса). В історіографії ці рухи зазвичай називають «ранніми лютеранськими ересями» (Исаев, 2000). Завершується четвертий том оглядом пізніших рухів у німецькому протестантизмі (пієтизм, термінізм², синкретизм³, «Тюбінгенська суперечка»⁴, суперечка навколо вчення Германа Ратманна тощо) (Schubert, 1758).

Отже, як бачимо, книга Шуберта містить аналіз як різних напрямів християнства, так і інших релігій. У першому томі він також розглядає атеїзм та індуїзм, які були новими викликами для релігійного світогляду в роки його життя. При цьому особливу увагу Шуберт приділяв протестантизму. Огляд внутрішніх дискусій у протестантському середовищі займає половину його дослідження.

Очевидно, що «Полемічна теологія» Шуберта не могла повністю задовольнити потреби новостворених духовних академії. Далеко не в усьому вона відповідала специфіці православних богословських шкіл. Тонкощі внутрішніх лютеранських дискусій навряд чи могли бути актуальними для православних студентів. Не кажучи вже про те, що другий том книги містив пряму полеміку з Православною Церквою. Тому не дивно, що у конспекті 1814 р. вказувалося, що з книги Шуберта слід узяти лише «часть этой науки». Іншу ж частину курсу викладач мав розробити самостійно (Титлинов, 1908, с. 124–125). Тим не менше, загальний підхід Шуберта до побудови курсу та структура його книги помітно вплинули на становлення викривального богослов'я у КДА.

Перший курс лекцій із викривального богослов'я, прочитаний у КДА

Уперше курс викривального богослов'я було прочитано в КДА у другому семестрі 1822–1823 навчального року. На той час бакалавром богословських наук в академії був її інспектор ієромонах Смарагд (Крижановський) (Кузьміна, 2016b,

² Термінізм – богословське вчення, яке стверджує, що спасіння є доступним для кожної людини або лише в конкретний момент її життя, або до певного часу (терміну). Той, хто пропустить цей момент (або термін), той назавжди втрачає можливість отримати спасіння (Вебер, 2006, с. 99).

³ Мається на увазі вчення лютеранського теолога Георга Калікста (1586–1656), який вважав несуттєвими розбіжності між лютеранством, кальвінізмом та католицизмом. Ортодоксальні лютерани звинувачували його у криптокальвінізмі та криптокатолицизмі (П[опо]в, 1907, стлб. 24–27).

⁴ Тут Шуберт має на увазі суперечку між богословами Тюбінгенського та Гессенського університетів щодо вчення про кенозис Ісуса Христа (Schubert, 1758, s. 261–309).

с. 579–581), який і став першим викладачем викривального богослов'я.

Про те, як вимоги Статуту та укази Синоду були втілені в життя у Києві, свідчить унікальне джерело. До нас дійшов рукописний конспект лекцій із викривального богослов'я, прочитаних у КДА у 1823 р. Цей конспект належить студенту Афанасію Лотоцькому (згодом – архімандриту Амвросію, 1796–1878) (Кузьміна, 2015, с. 101–103). Він зберігся в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Наставлення, 1827). Рукопис містить студентський запис лекцій ієромонаха Смарагда з викривального богослов'я, а також запис лекцій бакалавра А. Пушнова з гомілетики.

Як видно з цього рукопису, курс викривального богослов'я складався з короткого вступу та двох частин. Перша частина була присвячена полеміці з «натуралізмом», язичництвом, іудейством та ісламом. Ця частина разом зі вступом охоплює чотири лекції. Друга частина присвячена полеміці з неправославними християнськими конфесіями. Спочатку тут вміщено розділ «А. О Римско-Католической Церкви» (дві лекції), до якого входять короткі відомості про історію католицизму, інформацію про символічні книги Католицької Церкви, огляд католицького вчення про джерела віровчення, про спасіння, про ісходження Святого Духа, про таїнства, чистилище та індульгенції. Далі йде розділ «Б. О лютеранах» (лише одна лекція), в якому подано короткі відомості про символічні книги лютеран та огляд лютеранського вчення (у конспекті запис цього матеріалу обіймає чотири сторінки). Розділ «В. О реформатах» також обіймає лише одну лекцію (чотири сторінки рукопису). Тут ідеться про «происхождение несогласий между лютеранами и реформатами», символічні книги реформатів, вчення Кальвіна про передвизначення та евхаристію. Розділ «Г. О прежнем и новом социализме» також охоплює одну лекцію та вміщується в конспекті на трьох сторінках. Тут ідеться про походження соцініанства, символічні книги та вчення соцініан. Останній розділ «Д. О меньших христианских обществах» містить дві лекції, в яких розглянуто три теми: «О гернгутерах или моравской братии», «О менонитах или анабаптистах» та «О квакерах». В усіх темах подано короткі відомості про вказані рухи та короткий огляд їх учення.

В усіх вказаних розділах після розгляду тих доктрин, які відрізняються від православного вчення, подано їх критику (в конспекті ці критичні зауваги зазвичай звучать «суждения о сем учении»).

Усього в конспекті Афанасія Лотоцького занотовано одинадцять лекцій. Загальний обсяг рукопису – 22 листи (записані з обох сторін). На жаль, лекції в цьому конспекті не датовані, а лише пронумеровані. Тільки наприкінці конспекту стоїть дата: 4 червня 1823 р. Ймовірно, це день читання останньої лекції, тобто завершення курсу. Можна припустити, що лекції з викривального богослов'я читалися протягом одного семестру по одній лекції на тиждень. Отже, це був невеличкий оглядовий курс. Як і рекомендував Статут, викладач не заглиблювався в аналіз контраверсійних богословських питань.

З оглянутого рукопису видно, що книга Шуберта певним чином вплинула на формування в КДА курсу викривального богослов'я. Зокрема, перша частина курсу ієромонаха Смарагда майже повністю відповідає структурі першого тому Шуберта. Єдина відмінність – у київському конспекті немає підрозділу про атеїзм. У другій частині конспекту, на відміну від книги Шуберта, немає відомостей про давні еретичні рухи і залишено лише відомості про католицизм. У розділах, присвячених протестантизму, випущені відомості про внутрішню ідейну полеміку в лютеранстві. Натомість у курсі ієромонаха Смарагда додано відомості про менонітів та квакерів, про яких не згадано у книзі Шуберта.

Очевидно, що в такий невеличкий курс ієромонах Смарагд зміг вмістити лише ту інформацію, яку вважав найбільш актуальною для своїх студентів. При цьому в його конспекті є очевидні прогалини. Наприклад, тут взагалі немає інформації про Реформацію в Англії та про Англіканську церкву. В цьому можна бачити певний «германоцентризм». Точкою відліку для розгляду усього протестантизму тут є лютеранство та, відповідно, реформація в Німеччині, у співвідношенні з якими розглядаються усі інші протестантські конфесії. У цьому теж можна бачити певний вплив книги Шуберта.

Особливо треба наголосити, що конспект 1823 р. написано російською мовою (книга Шуберта написана латиною). Нагадаємо, що в ті роки точилася дискусія про мову викладання богословського курсу. Один із творців Статуту 1808–1814 рр. архімандрит (згодом – митрополит) Філарет (Дроздов) виступав за поступовий перехід у викладанні богослов'я від латини до російської мови. І тому у перші роки після впровадження цього Статуту в життя вибір мови викладання залишався на розсуд самих професорів. Це спричинило перші спроби створення богословських курсів російською мовою (Сухова, 2006, с. 57–59). У Києві саме о. Смарагда

(Крижановського) вважають тим, хто першим намагався впровадити читання богословських курсів російською мовою.

Звернемо увагу і на ще одну концептуальну деталь. Шуберт називає свій курс *полемічною* теологією. Натомість у духовних академіях використовують іншу назву: *викривальне* богослов'я. Отже викладач мав *викривати* помилки тих, хто перебуває поза межами Православної Церкви. Звісно, що курс викривального богослов'я будувався на принципах типової для того часу ексклюзивістської еклезіології. Викривальне богослов'я орієнтувалося не на діалог із прихильниками різних світоглядів, а на жорстке викриття їхніх оман. Цікаво, що книга Шуберта, на яку мали спиратися викладачі викривального богослов'я, не тільки полемізувала з різними неприйнятними для лютеран поглядами, а й розглядала критику, яку висувають противники лютеранства, а також внутрішні лютеранські суперечки. Конспект 1823 р. не містить тем, які б свідчили про полеміку в самій Православній Церкві.

Загалом 1820-ті рр. увійшли в історію КДА як час постійних змін у професорському складі та в адміністрації. Протягом 1819–1830 рр. в КДА змінилося п'ять ректорів і чотири інспектори. Загалом за цей час в Академії помінялися 14 професорів та бакалаврів, а також шість бібліотекарів. Як писав із цього приводу професор Іван Малишевський, «при такой сменяемости лиц в академической корпорации в ней не могла прочно установиться союзная деятельность и последовательность научных занятий, обогащающая общее достояние науки» (Малышевский, 1869, с. 83). Звісно, це перешкоджало формуванню в КДА усталеної концепції викладання богословських дисциплін.

Викривальне богослов'я в КДА у 1830–1840-х рр.

Певна стабільність настала лише у 1830-ті рр., коли протягом майже десяти років (з 1830 по 1839 рр.) ректорську посаду обіймав архімандрит (згодом – єпископ) Інокентій (Борисов). Як відомо, єпископ Інокентій запропонував нову класифікацію богословських дисциплін. Зокрема, він розподіляв богослов'я на *релігіозистику* та *еклезіастику*. Перша присвячена релігії в самій собі, друга – релігії в її зовнішніх проявах. Релігіозистика мала охоплювати догматичне та моральне богослов'я, а еклезіастика – «символіку» (вчення про Символи віри), літургіку, «ієрархіку» (вчення про осіб, які звершують богослужіння) та каноніку. В окрему групу наук єпископ Інокентій виділяє аскетичну, пастирське

богослов'я та гомілетичну. При цьому єпископ зазначав, що оскільки усі відділи богослов'я постійно викликають протидію з боку «лжеименной мудрости», тому усі вони мають супроводжуватися постійною полемікою, тобто полемічним богослов'ям (Бурега, 2013, с. 117). Єпископ Інокентій вважав викривальне (полемічне) богослов'я самостійною дисципліною та мав намір виокремити її у самостійну кафедру. Один зі студентів КДА 1830-х рр. пізніше писав, що «полемическое богословие в Академии и семинариях исключительно обязано ему (Інокентію. – В. Б.) своим бытием в настоящем виде» (Воспоминание, 1895, с. 637). Тим не менше, ні у 1830-ті, ні у 1840-ві рр. викривальне богослов'я не було виділено в КДА в окрему кафедру. До 1850-х рр. бакалаври богословських наук суміщали читання лекцій із викривального богослов'я з викладанням інших дисциплін.

1840-ві рр. були часом реформ у сфері духовної освіти, ініційованих обер-прокурором Святійшого Синоду М. Протасовим. Зокрема, у 1845 р. в Петербурзі за дорученням обер-прокурора були складені «Соображения относительно распределения предметов учения и назначения времени на преподавание их в академиях», які передбачали помітні зміни в навчальних планах духовних академій. У документі вказувалося, що до складу богословських наук, які мають викладатися у вищому відділенні академій (тобто на третьому та четвертому році навчання) входять: догматичне богослов'я, моральне богослов'я, викривальне богослов'я, пастирське богослов'я, вчення про богослужіння, канонічне право та педагогіка. Крім того, передбачалося читання у нижчому відділенні (тобто на першому та другому році навчання) нового предмета, який отримав назву «богословська енциклопедія» та являв собою вступ до вивчення богословських наук. Отже, згідно з новим навчальним планом, до кола богословських дисциплін належали вісім предметів. При цьому документ передбачав для цих предметів п'ять викладацьких вакансій (Титлинов, 1909, с. 30). Це означало, що поєднання кількох предметів в одну кафедру мало існувати в академіях і надалі. В КДА, зокрема, традиційно поєднували в одну кафедру біблійну герменевтику та викривальне богослов'я.

Під час «протасівської реформи» було зменшено кількість навчальних годин, які відводилися на вивчення загальноосвітніх предметів (філософії, словесності, цивільної історії, математики, грецької мови) та дещо збільшено кількість годин для викладання богословських наук. Крім того, кілька дисциплін були виведені зі

складу богословського курсу та перетворені на самостійні предмети (наприклад, гомілетика та біблійна історія з археологією). А передбачене Синодом упровадження у навчальні програми педагогіки було реалізовано в КДА лише у 1867 р. Усе це сприяло помітному збільшенню навчальних годин для викривального богослов'я. Загалом, на богословські дисципліни, згідно з «Соображениями» 1845 р., у вищому відділенні академії відводили 24 години на тиждень. При цьому тут не вказувалося, як саме слід розподілити ці години між викладачами (Титлинов, 1909, с. 28–29). Зміни, передбачені документом 1845 р., були в основному реалізовані в КДА у другій половині 1840-х рр.

У цей час у КДА викладання викривального богослов'я зазвичай покладали на молодих бакалаврів. Крім того, їм нерідко доручали і виконання важливих адміністративних функцій. Наприклад, у 1842–1846 рр. герменевтику та викривальне богослов'я в КДА викладав бакалавр ієромонах Михаїл (Монастирьов). Із 1844 р. він також був помічником бібліотекаря, а з 1845 р. – помічником інспектора. Працюючи на межі фізичних можливостей, навесні 1846 р. він важко захворів на туберкульоз і помер на 31-му році життя (Ткачук, 2016а, с. 212–213).

Наступником ієромонаха Михаїла (Монастирьова) по кафедрі став ієромонах Антонін (Капустін, згодом – архімандрит). У вересні 1846 р., коли помер о. Михаїл, ієромонах Антонін викладав у КДА німецьку та грецьку мови. Тепер йому також доручили читання лекцій із герменевтики та викривального богослов'я. Однак 10 жовтня 1846 р. інспектор КДА архімандрит Йоаннікій (Горський), який викладав моральне богослов'я, був призначений ректором Ярославської семінарії. І читання лекцій із морального богослов'я було також доручено ієромонаху Антоніну. Вже 24 жовтня він почав викладати моральне богослов'я, а з січня 1847 р. взявся і до читання лекцій із викривального богослов'я. Отже, ієромонах Антонін викладав одночасно німецьку мову, грецьку мову, герменевтику, викривальне богослов'я та моральне богослов'я. Крім того, після смерті ієромонаха Михаїла (Монастирьова) йому було доручено виконання обов'язків помічника інспектора, а з 15 лютого 1847 р. він став ще і членом внутрішнього правління КДА (Послужной список, 2012, с. 136).

Саме на початку 1847 р. у зв'язку із трансформаціями навчального плану під час «протасівської реформи» в КДА було переглянуто розклад. Оскільки новий навчальний план передбачав опанування студентами 28 загальнообов'язкових дисциплін (раніше їх було 21), тривалість однієї лекції було зменшено з двох годин до півто-

ри години. В результаті замість трьох двогодинних лекцій на день студентам тепер читали по чотири півторагодинні лекції. У лютому 1847 р. ієромонах Антонін занотував у щоденнику, що проводить кожного тижня по два уроки грецької мови (у понеділок і четвер), читає по дві (а інколи – три) лекції викривального богослов'я (у вівторок, п'ятницю та інколи у суботу) та по одній лекції морального богослов'я. Отже, навантаження о. Антоніна було досить серйозним. У щоденнику він писав, що має стільки справ, «что и отдохнуть некогда» (Богданова, 2015, с. 43).

До кінця 1846–1847 навчального року ієромонах Антонін залишався виконувачем обов'язків бакалавра богословських наук. 24 серпня 1847 р. Конференція КДА надіслала до Петербурга клопотання про офіційне затвердження його на цій посаді (Титов, 1915, с. 527). Це клопотання було задовільнено Святейшим Синодом, і з 31 жовтня 1847 р. ієромонах Антонін офіційно обійняв у КДА кафедру герменевтики та викривального богослов'я (Послужной список, 2012, с. 135–136). Кафедру морального богослов'я тоді ж обійняв архімандрит Даниїл (Мусатов).

Незважаючи на потужне педагогічне та адміністративне навантаження, ієромонах Антонін зміг розробити нову програму викладання викривального богослов'я. Вона свідчить про суттєві зміни, які сталися на той час у викладанні цієї дисципліни в КДА. Курс лекцій о. Антоніна складався зі вступу та трьох частин. У вступі крім опису мети і завдань предмета, він наводить і цікаву періодизацію розвитку викривального богослов'я. О. Антонін виділяє тут чотири періоди: 1) Період Старозавітний; 2) Період «церкви нераздельной» («обличение иудейства, язычества, ересей»); 3) Період «церкви разделенной» («обличение римских злоупотреблений восточными и западными писателями»); 4) Період «церкви преобразовываемой» («обличение протестантов и римо-католиков одних другими, обличение протестантских сект одних другими, обличение неверия»). Цікаво, що в рукописній програмі, датованій 1849 р., словосполучення «церкви нераздельной» та «церкви разделенной» підкреслено червоним олівцем, а на полях напроти них поставлено знаки питання (Программа, 1849, арк. 41). Очевидно ректор Академії, або хтось інший, хто переглядав ці програми (не виключено, що і Київський митрополит), вважав такі формулювання не зовсім коректними.

Після вступу у програмі подано огляд основного змісту курсу. Тут виділено три частини. Перша зветься «Обличение безверия». В ній о. Антонін розрізняє безвір'я відкрите (пряме безбожництво, атеїзм) та безвір'я приховане (матеріалізм, пантеїзм тощо). Також тут вміщено

огляд «лжеверия», до якого автор відносить нехристиянські релігії (язичництво, іудаїзм, іслам).

Наступна частина – «Обличение неправоверия». Тут ідеться про полеміку з неправославними християнськими конфесіями. О. Антонін зазначає, що ця полеміка тривала в усі періоди історії Церкви. Однак єретичні рухи першого тисячоліття після Різдва Христового він у своєму курсі не розглядає. Спочатку тут приділено увагу католицизму. Студентам подавали відомості про символічні книги Католицької Церкви, а далі аналізували ті пункти католицького вчення, які відкидаються Православна Церква (папська першість, Filioque, чистилище, особливості вчення про таїнства) (Программа, 1849, арк. 43).

Далі йде підрозділ, присвячений лютеранству. Тут подано коротку історію Реформації в Німеччині та перелік лютеранських символічних книг. Потім розглядається вчення лютеран про: джерела віровчення, Церкву, походження Святого Духа, стан людини після гріхопадіння, таїнства, взаємини Церкви земної з Церквою небесною (ставлення до шанування святих, ангелів, ікон, мощів та до молитви за спочилих), духовне життя (піст, чернецтво, аскетика), богослужбові обряди (Программа, 1849, арк. 45–46).

Третя (остання) частина програми має назву «Обличение суеверия». Тут розглянуто історію старообрядницького розколу, основні пункти полеміки зі старообрядцями (двоперстя, восьмикутне зображення хреста, ім'я «Ісус», сугуба алілуя, використання за літургією семи просфор, напрямок руху хресних ходів, гоління бороди тощо). Завершується програма розглядом сектантських рухів як давніх (богоміли, мессаліани, суботники тощо), так і новітніх російських раціоналістичних сект (молокани, духобори, скопці) (Программа, 1849, арк. 48–49).

Як бачимо, у 1840-х рр. відбулося суттєве розширення обсягу курсу викривального богослов'я. У першій його частині з'явилися теми, присвячені атеїзму та різним світоглядним системам, які протистояли християнській вірі. Суттєвим розширенням програми стало і внесення в неї спеціального розділу, присвяченого старообрядництву та російському сектантству. При цьому розгляд протестантизму був далеким від повноти. У своїй програмі о. Антонін розглядав лише лютеранство. Інших протестантських конфесій він не торкався.

Є цікавою класифікація різних ідейних течій, релігій та конфесій, яку робить о. Антонін: «безверие» (відкритий або прихований атеїзм), «лжеверие» (нехристиянські релігії), «неправоверие» (інославні християнські конфесії) та «суеверие» (старообрядництво та сектантство). Ця схема чітко відбиває все той самий еклезіологічний і сотеріологічний ексклюзивізм. За критерій класифікації

тут береться віддаленість тих чи тих угруповань (течій, релігій, конфесій) від Православної Церкви. Православне вчення (або «правоверие») є своєрідною точкою відліку. Найближче до цієї точки перебуває «суеверие» (старообрядництво, яке веде з Православною Церквою полеміку щодо зовнішніх форм релігійного життя), далі стоїть «неправоверие» (католицизм та протестантизм, які мають вже не тільки обрядові, а й доктринальні відмінності від православ'я), далі йде «лжеверие» (іудаїзм, іслам, язичництво, тобто інші релігії, які по-іншому вчать про Бога) і, нарешті, повним антиподом *правовір'я* виступає *безвір'я* (атеїзм). Звісно, що така схема орієнтована не стільки на рівноправний діалог, як на викриття помилок опонента та пошук шляхів його приєднання до Православної Церкви.

Уже після того, як архімандрит Антонін (Капустін) залишив КДА та переїхав до Афін, де обійняв посаду настоятеля посольської церкви, він міркував над тим, щоб видати друком свій курс лекцій із викривального богослов'я. У листі до єпископа Макарія (Булгакова) від 15 серпня 1851 р. він запитував, «какой можно было бы ожидать исход дела», якби книгу було подано до друку? Очевидно, отець Антонін передбачав, що під час проходження цензури в нього можуть виникнути складнощі (згадаємо тут промовисті червоні знаки питання на полях його програми). Він писав єпископу Макарію, що у випадку, якщо на книгу чекають такі самі складнощі, які нерідко виникають при підготовці до друку богословських книжок, «то, конечно, лучше сидеть, нежели стоять и лучше лежать, нежели сидеть – согласно со словами великого Конг-фу-дзе» (тобто Конфуція) (Два письма, 2015, с. 211). Що порадив архімандриту Антоніну єпископ Макарій, ми не знаємо, але курс лекцій із викривального богослов'я так і не було видано.

Викладання викривального богослов'я у КДА у 1850–1860-х рр.: пошуки нової концепції

Нові зміни у концепції викладання викривального богослов'я припадають на кінець 1850-х – початок 1860-х рр., коли викладачем цієї дисципліни був ієромонах Сильвестр (Малеванський, згодом – єпископ). Він закінчив КДА у 1857 р. і був залишений в Академії як викладач богословських наук. 24 грудня 1858 р. він був затверджений у званні бакалавра (Ткачук, 2016b, с. 547). З 1857 р. він викладав викривальне богослов'я. При цьому це був єдиний його предмет. На відміну від попередників по кафедрі, о. Сильвестр не поєднував викладання викривального богослов'я з іншими дисциплінами.

Програми з викривального богослов'я ієромонаха Сильвестра мають свою виразну специфіку. З одного боку, тут наявні традиційні теми, присвячені розгляду інших релігій (їудаїзм, іслам, язичництво) та інших християнських конфесій (католицизм, протестантизм). У цих розділах його програми мало чим відрізняються від програм архимандрита Антоніна. Але, разом з тим, у програмі ієромонаха Сильвестра є потужна філософська складова, якої не було в його попередників. У своєму курсі лекцій він подавав критичний огляд ідей мислителів XVII – першої половини XIX ст. Наприклад, у першій частині своєї програми ієромонах Сильвестр окрім традиційних тем про безвір'я вмістив і детальний розгляд деїзму. Тут він зосереджується на аналізі питань «о мере достаточности естественного знания в деле религии» та про необхідність надприродного божественного одкровення. О. Сильвестр доводив недостатність природних властивостей людського розуму для правильного знання про Бога і з цього робив висновок про необхідність надприродного одкровення. Тобто він показував недостатність *природного* одкровення («естественного откровения») для досягнення людиною повноти богоспілкування. О. Сильвестр послідовно наполягав, що повнота спілкування з Богом стає можливою тільки в результаті *надприродного* одкровення («сверхъестественного откровения»). Також він спеціально розглядав питання про необхідність надприродного одкровення для усвідомлення людством моральних принципів. Як видно з програми, о. Сильвестр порівнював моральний стан людства «вне откровения» та після прийняття християнства і з цього робив висновок про необхідність надприродного одкровення для морального розвитку людства.

Корінною помилкою деїзму, яка лежить в основі усіх його оман, ієромонах Сильвестр вважав «оптимистический взгляд на человека». З програми важко зрозуміти, що саме тут мається на увазі. Очевидно о. Сильвестр хотів вказати на те, що у своїх побудовах філософи-деїсти виносять за дужки християнське вчення про гріхопадіння та про глибинну пошкодженість людської природи гріхом. Саме тому деїсти занадто оптимістично оцінюють можливості людського розуму (Программа, 1862, арк. 62–63).

У своїх лекціях ієромонах Сильвестр також аналізує новітні інтерпретації Євангельської історії, які з'явилися на Заході у XIX ст. Наприклад, він приділяє особливу увагу поглядам німецького філософа, історика та теолога Давида Фридриха Штрауса, який у широко відомій книзі «Життя Ісуса» (1835) доводив, що Євангельські оповіді містять у собі елементи міфотворчості. Хоча

Штраус і не відкидав історичності Ісуса, все ж він вважав, що відомості про життя Ісуса були суттєво викривлені ще до їхньої письмової фіксації. Штраус наполягав, що Євангельські тексти є результатом неадекватних тлумачень реальних історичних подій (зокрема, цим подіям було надано надприродного виміру). На його погляд, синоптична традиція стала продуктом несвідомої міфотворчості ранньої християнської спільноти. На думку Штрауса, в основі синоптичної традиції лежали релігійні ідеї, не пов'язані з історичною реальністю. Що ж до Євангелія від Іоанна, то в ньому Штраус бачив ще більшу міфологізацію образу Ісуса і тому вважав його менш цінним історичним джерелом, ніж синоптичні Євангелія. Штраус відкидав уявлення про божественність Ісуса, про його непорочне зачаття, Воскресіння з мертвих та Вознесіння. Він також вважав неісторичними чудесні елементи в Євангельській історії (Мень, 2002, с. 435–438).

Книга Штрауса викликала жорсткі суперечки у протестантському середовищі в Європі. Цікаво, що на початку 1860-х рр. (коли складав свою навчальну програму ієромонах Сильвестр) книги Штрауса ще не були перекладені російською мовою. Тим не менше, о. Сильвестр приділяє ідеям Штрауса особливу увагу. В своєму курсі він намагається спростувати погляди Штрауса. Особливо о. Сильвестр зосереджується на питанні про історичність Євангельської оповіді, наводячи свідчення позабіблійних джерел про євангельські події (Программа, 1862, арк. 64–64 зв.).

Привертає увагу і розділ програми, присвячений матеріалізму та атеїзму. Тут розглядається зародження матеріалістичного світогляду в модерну добу в Англії під впливом філософії Бекона та Локка. Далі йдеться про поширення матеріалістичного світогляду серед інтелектуалів Франції. Тут о. Сильвестр описує погляди П'єра Гассенді, Вольтера та Жульєна Офре де Ламетрі. Далі подано огляд вчення Дідро, Д'аламбера та Гольбаха. Також у програмі згадано про революційний культ богині розуму та про атеїстичний світогляд у Франції у XIX ст. Цей нарис супроводжується аналізом та критикою поглядів матеріалістів (Программа, 1862, арк. 64 зв.–65).

Важливою відмінністю програми ієромонаха Сильвестра від програми о. Антоніна (Капустіна) є те, що в першій немає розділу, присвяченого старообрядництву та російському сектантству. Річ у тім, що у 1858 р. за наказом Святійшого Синоду в КДА було відкрито самостійну кафедру вчення про російський розкол. Із цього часу для читання лекцій з історії російського старообрядницького розколу в КДА призначали окремих викладачів. Першим цю кафедру обійняв

професор Іван Малишевський (з 30 червня 1858 р.) (Кузьміна, 2016а, с. 133). Цілком очевидно, що саме вилучення з програми викривального богослов'я великого за обсягом розділу, присвяченого російському старообрядництву та сектантству, дало змогу ієромонаху Сильвестру розширити філософську складову свого курсу.

Викривальне богослов'я у виконанні ієромонаха Сильвестра суттєво еволюціонувало у напрямі християнської апологетики. Оскільки о. Сильвестр ще зі студентської лави цікавився богослов'ям і філософією, тому і до своєї програми він вмістив чимало тем, які лежать на перетині історії філософії та апологетики. Разом з тим він активно долучав до викладання матеріал з інших дисциплін. Наприклад, розділ, присвячений поглядам Д. Ф. Штрауса, містить чимало матеріалу з біблійної історії. Отже, ієромонах Сильвестр робить у своїй програмі наголос на полеміці з новітніми західними ідейними течіями. При цьому розгляд історії та богослов'я католицизму і протестантизму в його програмі опинився на другому плані.

Зовсім інші акценти у викладанні викривального богослов'я розставив наступник о. Сильвестра по кафедрі – професор Пилип Терновський. Він викладав викривальне богослов'я протягом лише одного року (з грудня 1862 до грудня 1863 рр.), але його програма варта уваги як приклад принципово іншого змістовного наповнення цієї дисципліни.

У другій половині 1862–1863 навчального року Пилип Терновський розглядав у своїх лекціях історію полеміки Церкви з різними її опонентами. Тут детально говориться про полеміку Давньої Церкви з іудеями, язичниками, гностиками та маніхеями. Догматичні суперечки епохи Вселенських Соборів подано оглядово. Після цього у програмі йде великий за обсягом розділ «Из истории русских ересей». Тут розглянуто російські антицерковні рухи, починаючи з XIV ст. (стригольники, жидовствующі, ересь Башкіна та Косого, ересь Треретинова). Паралельно розглядаються і твори, спрямовані проти цих рухів («Просвітитель» Йосифа Волоцького, «Показання істини» Зиновія Отенського, «Камінь віри» Стефана Яворського).

Далі у програмі йде розділ «Исторический очерк мистических сект в России». Він відкривається оглядом історії руху богомилів і викладом поглядів німецького містика Квірина Кульмана, якого стратили у Москві у 1689 р. Далі приділено увагу містичній літературі XVIII ст. та масонству в Росії за часів Катерини II та Олександра I. Після цього подано огляд народних містичних сект (хлисти, духобори тощо).

У першому півріччі 1863–1864 навчального року Терновський прочитав лекції, присвячені полеміці з іудаїзмом (тут розглядається Талмуд, вчення та мораль сучасного автору іудаїзму, а також подано «Очерк истории иудеев в России и Польше»), язичництвом та гностицизмом (тут подано більш детальний, ніж у попередньому півріччі, огляд антигностичної літератури перших століть християнства) (Программа, 1863, арк. 108–110).

За час свого викладання Пилип Терновський, як видно з його програми, взагалі не читав лекцій з історії католицизму та протестантизму. Він також не торкався модерних філософських течій. Його програма має виразно історичний характер. Якщо курс ієромонаха Сильвестра мав очевидне філософсько-богословське забарвлення, то у версії Пилипа Терновського викривальне богослов'я постає як суто історична дисципліна. Очевидно, що на таку концепцію курсу вплинули особисті зацікавлення Терновського (за своїм внутрішнім налаштуванням він був істориком Церкви, а не богословом). До того ж, саме в роки його приходу до КДА тут почав активно розвиватися історичний метод викладання богословських дисциплін.

У грудні 1863 р. новим бакалавром викривального богослов'я був призначений ієромонах Августин (Гуляницький). Він став останнім викладачем цієї дисципліни в роки дії Статуту 1808–1814 рр. Його курс можна вважати певним підсумком розвитку викривального богослов'я в КДА протягом 1820–1860-х рр. Курс був розрахований на чотири семестри (тобто на два навчальні роки – третій та четвертий роки навчання). Загальний обсяг курсу – 62 лекції (26 лекцій протягом першого року і 36 лекцій упродовж другого). У першому семестрі о. Августин розглядав полеміку християн з іудеями, язичниками, гностиками та маніхеями. Другий семестр був присвячений огляду тринітарних, христологічних, іконоборчих і пелагіанських суперечок у першому тисячолітті християнської ери. У третьому семестрі вивчалася полеміка між православ'ям і католицизмом з IX до XVII ст. Четвертий семестр являв собою огляд історії Реформації з аналізом протестантського вчення. При цьому досить детально у програмі представлені історія Реформації в Німеччині та розгляд лютеранської доктрини (цій темі присвячено 17 лекцій). На вивчення англіканства програма відводить тільки дві лекції, а цвингліанство та кальвінізм згадані лише мимохідь (Программы, 1865–1869, л. 1–15).

Таким чином, у другій половині 1860-х рр. у програмі викривального богослов'я в КДА остаточно закріплюється історичний метод.

У виконанні П. Терновського та ієромонаха Августина (Гуляницького) курс викривального богослов'я являв собою історичний огляд різних релігійних рухів та віроучительних систем без заглиблення до богословської полеміки з ними. Крім того, у програмі зустрічається чимало тем, які прямо дублювали лекції з історії Церкви. Фактично лише у 3-му та 4-му семестрах ієромонах Августин давав студентам ексклюзивну інформацію про західні християнські конфесії, яка не дублювала матеріал з історії Церкви. Звертаючи увагу на цей суттєвий недолік навчальних програм із викривального богослов'я, професор Іван Малишевський у 1869 р. писав: «У преподавателей обличительного богословия историко-критическое изучение разных неправых религиозных учений и сект преобладает настолько, что, так сказать, не оставляет места особой полемике с ними с целью опровержения, которое должно само собою вытекать из познания их сущности и истории» (Мальшевский, 1869, с. 121).

На недоліки у побудові курсу викривального богослов'я звертали увагу й інші професори КДА. У другій половині 1860-х рр., коли в академіях розгорнулася полеміка з приводу реформи духовної освіти, яку активно готували тоді у Петербурзі, свої думки щодо цього висловлювали і професори КДА. Зокрема, професор В. Ф. Певницький писав тоді, що викривальне богослов'я фактично являє собою історію полемічної християнської літератури і тому воно є не богослов'ям, а «историей ересей и расколов». Певницький пропонував скасувати викривальне богослов'я як самостійну дисципліну, оскільки матеріал, який вивчався у межах цього предмету, може легко увійти до курсу історії Церкви та курсу догматичного богослов'я (Певницький, 1867, с. 278–280). Аналогічної думки дотримувався і професор КДА Олексій Воронов, який закликав включити до складу курсу історії Церкви не тільки викривальне богослов'я, а й учення про старообрядницький розкол, патрологію та церковну археологію (В[оро]нов, 1867, с. 294).

Висновки

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що викривальне богослов'я в КДА протягом 1823–1869 рр. пройшло суттєву еволюцію. Якщо у 1823 р. це був короткий оглядовий курс у межах загального курсу богослов'я, який читався протягом одного семестру, то у другій половині 1860-х рр. це була самостійна дисципліна, яку викладали упродовж двох років. При цьому змістовне наповнення курсу ніколи не було усталеним та могло сильно варіюватися залежно від уподобань викладачів.

Загалом передбачалося, що в межах цієї дисципліни студентам має бути поданий огляд і інших релігій (іудаїзм, іслам, язичництво), і модерних філософських систем, які протистоять християнству (деїзм, матеріалізм, натуралізм, пантеїзм тощо), і вчення інших християнських конфесій (католицизм, протестантизм), і різних сектантських рухів. До кінця 1850-х рр. викладачі викривального богослов'я могли включати до свого курсу ще й огляд полеміки зі старообрядцями. Отже, обсяг курсу був просто безмежним. Тому не дивно, що викладачі на власний розсуд певні теми зводили до мінімуму, а інші, навпаки, помітно розширювали. В різні роки в курсі лекцій із викривального богослов'я могли розставляти різні змістовні акценти. Наприклад, у виконанні ієромонаха Сильвестра ця дисципліна була дуже близькою до курсу філософської апологетики, а у 1860-ті рр. Пилип Терновський та ієромонах Августин (Гуляницький) настільки підсилили в цій дисципліні історичну складову, що викривальне богослов'я навіть не сприймали як богословську дисципліну, а скоріше, вважали своєрідним додатком до історії Церкви. Тому не дивно, що професори Певницький та Воронов у 1867 р. відмовлялися викривальному богослов'ю у статусі самостійної навчальної дисципліни, закликаючи інтегрувати його до курсу історії Церкви.

У розпорядженні вищої церковної влади протягом усього цього періоду постійно наголошувалося, що викривальне богослов'я має бути практичною дисципліною. Воно мало готувати студентів духовних академій до полеміки з опонентами Православної Церкви. Але в навчальних програмах актуальність не завжди висувалася на перше місце. Помітне місце в них займали абстрактні (відірвані від реального життя) питання. Наприклад, навряд чи можна було вважати актуальним для людей модерної доби детальний розгляд полеміки Давньої Церкви з гностиками, маніхеями чи відкритими язичниками. А між тим ці теми традиційно були представлені в курсах викривального богослов'я.

Отже, викладання «полемічної частини» богослов'я потребувало докорінного перегляду. Необхідно було чіткіше вибудувати міжпредметні зв'язки та вилучити з курсу викривального богослов'я теми, які дублювали лекції з історії Церкви. Також потребувало звуження і конкретизації предметне поле викривального богослов'я. Потребував корегування і метод подання матеріалу. Панування історичного методу саме в цій дисципліні себе не виправдовувало, про що чітко говорив професор Малишевський.

Вирішити усі ці завдання мав новий Статут духовних академій, який було запроваджено в життя у 1869 р.

Список посилань

- Богданова, Т. А. (2015). «Я... играю роль концентрического круга». К 200-летию со дня рождения архимандрита Антонина (Капустина) (1817–1894). В *Святая Земля. Историко-культурный иллюстрированный альманах*. Вып. 2. Киев и Киевская духовная академия в жизни архимандрита Антонина (Капустина). Ч. 1. Академическое братство: сотрапезники и наставники (с. 13–78). Русская Духовная Миссия в Иерусалиме, 2015.
- Бурега, В. В. (2013). Сильвестр (Стойчев), игумен. Догматическое богословие в Киевской духовной академии. В *Православная энциклопедия* (Т. 33, с. 116–121). Москва: Православная энциклопедия.
- Вебер, Макс (2006). *Избранное: Протестантская этика и дух капитализма*. Москва: Российская политическая энциклопедия.
- В[оро]нов, А. (1867). Заметки по вопросу о преобразовании духовных академий. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 292–303.
- Воспоминание о преосвященном Иннокентии (Борисове), как ректоре КДА. (1895). *Труды Киевской духовной академии*, 4, 627–648.
- Два письма архимандрита Антонина (Капустина) епископу Макарию (Булгакову). 1851, 1861 гг. (2015). В *Святая Земля. Историко-культурный иллюстрированный альманах*. Вып. 2. Киев и Киевская духовная академия в жизни архимандрита Антонина (Капустина). Ч. 1. Академическое братство: сотрапезники и наставники (с. 208–215). Русская Духовная Миссия в Иерусалиме.
- Догматические послания православных иерархов XVII–XIX веков о православной вере*. (1995). Свято-Троицкая Сергиева Лавра.
- Исаев, С. А. (2000). *Ереси и расколы в раннем лютеранстве*. Санкт-Петербург: Светоч.
- Кузьміна, С. Л. (2015). Амвросій (Лотоцький), архимандрит. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924*: енциклопедія в 2 т. Т. 1: А–К (с. 101–103). Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Кузьміна, С. Л. (2016а). Малишевський Іван Гнатович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924*: енциклопедія в 2 т. Т. 2: Л–Я (с. 133–136). Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Кузьміна, С. Л. (2016б). Смарагд (Крижановський), архієпископ. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924*: енциклопедія в 2 т. Т. 2: Л–Я (с. 579–581). Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Мальшевский, И. (1869). Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие. В *Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. 28-го сентября 1869 года* (с. 64–138). Киев: Типография Киево-Печерской лавры.
- Мень, А., протоиерей (2002). *Библиологический словарь*. Том третий. Москва: Фонд имени Александра Меня.
- Наставления по классу обличительного богословия и церковного красноречия, преподаваемые в Киевской духовной академии. Принадлежит к числу книг протоиерея Афанасия Лотоцкого. 1827 года декабря 8 дня. (Ф. 160. Спр. 26552). Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Обозрение уроков истолковательного и обличительного богословия, преподаваемых студентам высшего отделения Киевской духовной академии в течение 1845/6 и 1846/7 учебных годов. 1847 г. (Ф. 711. Оп. 1. Спр. 2730. Арк. 68–74). Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві.
- Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1889–1890 учебный год. (1890). *Труды Киевской духовной академии*, 11, 484–534.
- Певницкий, В. Ф. (1867). По вопросу о преобразовании духовных академий. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 253–291.
- П[опо]в, Н. В. (1907). Каликт Георг. В Глубоковский Н. Н. (Ред.), *Православная богословская энциклопедия*. Т. 8 (Стлб. 24–27). Санкт-Петербург: Типография «Россия».
- Послужной список начальника Русской Духовной Миссии в Иерусалиме архимандрита Антонина за 1888 год с правками архимандрита Антонина. (2012). В *Святая Земля. Историко-культурный иллюстрированный альманах*. № 1: Юбилейный выпуск «Русская Палестина: люди и судьбы». К 165-летию Русской Духовной Миссии в Иерусалиме. Часть 1 (с. 135–139). Москва: Аркаим.
- Программа по обличительному богословию бакалавра иеромонаха Антонина. 1849 г. (Ф. 711. Оп. 1. Спр. 2981. Арк. 41–49). Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві.
- Программа по обличительному богословию бакалавра иеромонаха Сильвестра. 1862 г. (Ф. 711. Оп. 1. Спр. 4861. Арк. 62–65). Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві.
- Программа по обличительному богословию бакалавра Филиппа Терновского. 1863 г. (Ф. 711. Оп. 1. Спр. 4861. Арк. 108–110). Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві.
- Программы лекций по обличительному богословию за 1865–1869 гг. (Ф. 711. Оп. 3. Спр. 703. Арк. 1–15). Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві.
- Проект Устава духовных училищ*. Часть 1. (1823). Санкт-Петербург: Типография В. Плавильщикова.
- Сухова, Н. Ю. (2006). Участие Святителя Филарета (Дроздова) в развитии академического богословия XIX века. В *Филаретовский альманах*. Вып. 2 (с. 46–71). Москва: ПСТГУ.
- Титлинов, Б. В. (1908). *Духовная школа в России в XIX столетии*. Выпуск первый (Время Комиссии духовных училищ). Вильна: Типография «Русский почин».
- Титлинов, Б. В. (1909). *Духовная школа в России в XIX столетии*. Выпуск второй (Протасовская реформа и реформы 60-х годов). Вильна: Типография «Артель печатного дела».
- Титов, Ф. И. (ред.). (1915). *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии*. Отделение III (1796–1869). Т. 5 (1819–1869). Киев: Типография И. И. Чоколова.
- Ткачук, М. Л. (2016а). Михаїл (Монастирьов), ієромонах. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924*: енциклопедія в 2 т. Т. 2: Л–Я (с. 212–213). Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Ткачук, М. Л. (2016б). Сильвестр (Малеванський), єпископ. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924*: енциклопедія в 2 т. Т. 2: Л–Я (с. 546–550). Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Устав и штат духовных академий, высочайше утвержденные 30 мая 1869 года* (1869). Санкт-Петербург: Синодальная типография.
- Юдин, А. (сост.) (2005). *Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея.
- Schubert, J. E. (1756). *Institutiones Theologiae Polemicae*. Pars prima et pars secunda. Jenae: Croecker. Editio secundo et emendatior.
- Schubert, J. E. (1758). *Institutiones Theologiae Polemicae*. Pars quarta. Jenae: Croecker.
- Schubert, J. E. (1761). *Institutiones Theologiae Polemicae*. Pars tertia. Jenae: Croecker. Editio secundo et emendatior.

References

- Bogdanova, T. A. (2015). "Ya ... igraiu rol' kontsentriceskogo kruha". K 200-letiu so dnia rozhdeniia arkhimandrita Antonina (Kapustina) (1817–1894). ["I... play the role of a concentric circle." On the 200th anniversary of the birth of Archimandrite Antonin (Kapustin) (1817–1894)]. In *Sviataia Zemlia. Istoriko-kul'turnyi illiustrirovanyi al'manakh*. Vyp. 2. Kiev i Kievskaiia dukhovnaia akademiia v zhizni arkhimandrita Antonina (Kapustina). Chast' 1. Akademicheskoe bratstvo: sotrapezniki i nastavniki (s. 13–78). Russkaia Dukhovnaia Missiia v Ierusalime, 2015 [in Russian].
- Burega, V. V. (2013). Sil'vestr (Stoichev), igumen. Dogmaticeskoe bogoslovie v Kievskoi dukhovnoi akademii [The Dogmatic Theology at the Kiev Theological Academy]. In *Pravoslavnaia entsiklopediia* (Tom 33, s. 116–121). Moskva: TsNTs «Pravoslavnaia entsiklopediia» [in Russian].
- Dogmaticheskie poslaniia pravoslavnykh ierarkhov XVII–XIX vekov o pravoslavnoi vere [Dogmatic Epistles of Orthodox Hierarchs of the XVII–XIX Centuries about the Orthodox Faith]*. (1995). Sviato-Troitskaia Sergieva Lavra [in Russian].
- Dva pis'ma arkhimandrita Antonina (Kapustina) episkopu Makariiu (Bulgakovu). 1851, 1861 gg. [Two letters from Archimandrite Antonin (Kapustin) to Bishop Macarius (Bulgakov). 1851, 1861]. (2015). V *Sviataia Zemlia. Istoriko-kul'turnyi illiustrirovanyi al'manakh*. Vyp. 2. Kiev i Kievskaiia dukhovnaia akademiia v zhizni arkhimandrita Antonina (Kapustina). Chast' 1. Akademicheskoe bratstvo: sotrapezniki i nastavniki (s. 208–215). Russkaia Dukhovnaia Missiia v Ierusalime [in Russian].
- Isaev, S. A. (2000). *Eresi i raskoly v rannem liuteranstve [Heresies and schisms in early Lutheranism]*. St. Petersburg: Svetoch [in Russian].
- Iudin, Aleksei (sost.). (2005). *Pravoslavie i katolichestvo: ot konfrontatsii k dialogu. Hrestomatija [Orthodoxy and Catholicism: from confrontation to dialogue. Chrestomathy]*. Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja [in Russian].
- Kuzmina, S. L. (2015). Amvrozii (Lototskyi), arkhimandryt. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924 [Kyiv Theological Academy in Names: 1819–1924]*: encyclopedia in 2 vol. Vol. 1: A–K (pp. 101–103). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Kuzmina, S. L. (2016a). Malyshevskiy Ivan Hnatovych. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924 [Kyiv Theological Academy in Names: 1819–1924]*: encyclopedia in 2 vol. Vol. 2: L–Ya (pp. 133–136). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Kuzmina, S. L. (2016b). Smaragd (Kryzhanovskiy), arkhiepiskop. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924 [Kyiv Theological Academy in Names: 1819–1924]*: encyclopedia in 2 vol. Vol. 2: L–Ya (pp. 579–581). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Malyshevskii, I. (1869). Istoricheskaia zapiska o sostoianii akademii v minuvshee piatidesiatiletie [Historical note on the condition of the Academy over the past fifty years]. In *Piatidesiatiletii iubilei Kievskoi Dukhovnoi Akademii. 28-go sentiabria 1869 goda* (s. 64–138). Kiev: Tipografiia Kievskoi Pecherskoi lavry [in Russian].
- Men', A., protoierei (2002). *Bibliologicheskii slovar' [Bibliological dictionary]*. Tom tretii. Moskva: Fond imeni Aleksandra Menia [in Russian].
- Nastavleniia po klassu oblichitel'nogo bogosloviia i tserkovnogo krasnorechiia, prepodannye v Kievskoi dukhovnoi akademii. Prinadlezhit k chislu knig protoiereia Afanasiia Lototskogo. 1827 goda dekabria 8 dnia. (F. 160. Spr. 26552) [Instructions on the class of accusatory theology and church eloquence, taught at the Kiev Theological Academy. Belongs to the archpriest Athanasius Lototsky. 8th of December 1827] (F. 160. Spr. 26552). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Kyiv [in Russian].
- Obozrenie urokov istolkovatel'nogo i oblichitel'nogo bogosloviia, prepodannykh studentam vysshego otdeleniia Kievskoi dukhovnoi akademii v techenie 1845/6 i 1846/7 uchebnykh godov. 1847 g. [Review of the lessons of hermeneutic and accusatory theology, taught to students of the highest department of the Kiev Theological Academy during the 1845/6 and 1846/7 academic years. 1847] (F. 711. Op. 1. Spr. 2730. Ark. 68–74). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv [in Russian].
- Otchet o sostoianii Kievskoi dukhovnoi akademii za 1889–1890 uchebnyi god. [The report on the condition of the Kiev Theological Academy for the 1889–1890 academic year]. (1890). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 484–534 [in Russian].
- Pevnitskii, V. F. (1867). Po voprosu o preobrazovanii dukhovnykh akademii [On the subject of the transformation of theological academies]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 253–291 [in Russian].
- P[opo]v, N. V. (1907). Kalikst Georg. In Glubokovskii N. N. (red.), *Pravoslavnaia bogoslovskaiia entsiklopediia*. T. 8. (Stlb. 24–27). St. Petersburg: Tipografiia "Rossiia" [in Russian].
- Posluzhnoi spisok nachal'nika Russkoi Dukhovnoi Missii v Ierusalime arkhimandrita Antonina za 1888 god s pravkami arkhimandrita Antonina [Achievement list of the Chief of the Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem, Archimandrite Antonin, in 1888, edited by Archimandrite Antonin]. (2012). In *Sviataia Zemlia. Istoriko-kul'turnyi illiustrirovanyi al'manakh*. № 1: Iubileinyi vypusk "Russkaia Palestina: liudi i sud'by". K 165-letiu Russkoi Dukhovnoi Missii v Ierusalime. Chast' 1 (s. 135–139). Moskva: OOO "Arkaim" [in Russian].
- Proekt Ustava dukhovnykh uchilishch [Project of Statute of theological schools]*. (1823). Chast' 1. St. Petersburg: Tipografiia V. Plavil'shchikova [in Russian].
- Programma po oblichitel'nomu bogosloviuu bakalavra ieromonakha Antonina. 1849 g. [Program in Accusatory Theology by Bachelor Hieromonk Antonin. 1849]. (F. 711. Op. 1. Spr. 2981. Ark. 41–49). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv [in Russian].
- Programma po oblichitel'nomu bogosloviuu bakalavra ieromonakha Sil'vestra. 1862 g. [Program of Accusatory Theology by Bachelor Hieromonk Sylvestre. 1862]. (F. 711. Op. 1. Spr. 4861. Ark. 62–65). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv [in Russian].
- Programma po oblichitel'nomu bogosloviuu bakalavra Filippa Ternovskogo. 1863 g. [Program in accusatory theology by bachelor Philip Ternovsky. 1863]. (F. 711. Op. 1. Spr. 4861. Ark. 108–110). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv [in Russian].
- Programmy lektsii po oblichitel'nomu bogosloviuu za 1865–1869 gg. [Programs of lectures on accusatory theology for the years 1865–1869]. (F. 711. Op. 3. Spr. 703. Ark. 1–15). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv [in Russian].
- Schubert, Johann Ernst (1756). *Institutiones Theologiae Polemicae*. Pars prima et pars secunda. Jenae: Croecker. Editio secundo et emendator.
- Schubert, Johann Ernst (1758). *Institutiones Theologiae Polemicae*. Pars quarta. Jenae: Croecker.
- Schubert, Johann Ernst (1761). *Institutiones Theologiae Polemicae*. Pars tertia. Jenae: Croecker. Editio secundo et emendator.
- Sukhova, N. Iu. (2006). Uchastie Sviatitelia Filareta (Drozdova) v razvitii akademicheskogo bogosloviia XIX veka [Participation of St. Philaret (Drozdov) in the development of the 19th century academic theology]. In *Filaretovskii al'manakh*. Vyp. 2 (s. 46–71). Moskva: PSTGU [in Russian].

- Titlinov, B. V. (1908). *Dukhovnaia shkola v Rossii v XIX stoletii* [Theological school in Russia in the XIX century]. Vypusk pervyi (Vremia Komissii dukhovnykh uchilishch). Vil'na: Tipografiia "Russkii pochin" [in Russian].
- Titlinov, B. V. (1909). *Dukhovnaia shkola v Rossii v XIX stoletii* [Theological school in Russia in the XIX century]. Vypusk vtoroi (Protasovskaia reforma i reformy 60-kh godov). Vil'na: Tipografiia "«Artel» pechatnogo dela" [in Russian].
- Titov, F. I. (red.). (1915). *Akty i dokumenty, otnosiashchiesia k istorii Kievskoi akademii* [Acts and documents relating to the history of the Kiev Academy]. Otdelenie III (1796–1869). T. 5 (1819–1869). Kiev: Tipografiia I. I. Chokolova [in Russian].
- Tkachuk, M. L. (2016a). Mykhail (Monastyriv), ieromonakh. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiiia v imenakh: 1819–1924* [Kyiv Theological Academy in Names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 vol. Vol. 2: L–Ya (p. 212–213). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Tkachuk, M. L. (2016b). Sylvestr (Malevanskyi), yepyskop. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiiia v imenakh: 1819–1924* [Kyiv Theological Academy in Names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 vol. Vol. 2: L–Ya (pp. 546–550). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Ustav i shtat Dukhovnykh akademii, Vysochaishe utverzhdennye 30 maia 1869 goda [Statutes and staff of the Theological Academies approved by the Supreme on May 30, 1869]. (1869). St. Petersburg: Sinodal'naia tipografiia [in Russian].
- Veber, Maks (2006). *Izbrannoe: Protestantskaia etika i dukh kapitalizma* [Selected: Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism]. Moskva: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- V[oro]nov, A. (1867). Zametki po voprosu o preobrazovanii dukhovnykh akademii [Notes on the Transformation of Theological Academies]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 292–303 [in Russian].
- Vospominanie o preosviashchenom Innokentii (Borisove), kak rektore KDA [Memories of the Right Reverend Innocent (Borisov), as the Rector of KDA]. (1895). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 4, 627–648 [in Russian].

Volodymyr Bureha

ACCUSATORY THEOLOGY IN THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY: THE TASKS AND CONTENT OF LECTURE COURSES (1823–1869)

The article considers the history of implementation and evolution of Accusatory (Polemical) Theology in the Kyiv Theological Academy. The author shows the place where the controversy with other religions and other Christian denominations took place in the curriculum of the Kyiv Theological Academy after the introduction of the Statute of the Religious Schools of 1808–1814 in Kyiv. The article deals with the content of the lecture courses of Archbishop Smaragd (Kryzhanovsky), Archimandrite Antonin (Kapustin), Bishop Sylvester (Malevansky), Philip Ternovsky, and Bishop Augustine (Gulianitsky). The author shows that the Accusatory Theology was not an independent academic discipline at first, but it was part of the general course of theology. For the first time, lectures on Accusatory Theology were given in Kyiv in 1823. On the recommendation of the Commission of Theological Schools, teachers of this discipline were to use the book of the German Lutheran theologian Johann Ernst Schubert «Institutionum Theologiae polemicae» during the preparation of lectures. Comparison of this book with the lectures of hieromonk Smaragd (Kryzhanovsky) shows that the work of the German theologian was used by the Kyiv teacher quite selectively. Next, the article shows how in the following decades the content of the course of Accusatory Theology varied, depending on the general situation in theological education in the Russian Empire. In particular, the changes that took place in the curriculum of the Kyiv Theological Academy in the 1840's were characterized on the initiative of the Chief Procurator of the Holy Synod, Mykola Protasov. The author drew attention to the personal preferences of professors who found a reflection in their curriculum in Accusatory Theology. In particular, Bishop Sylvester (Malevansky) in his course substantially expanded the controversy with the latest philosophical currents that opposed Christianity. Instead, Philip Ternovsky and Bishop Augustine (Gulianitsky) actively used the historical method, resulting in their courses representing the history of the controversy of the Orthodox Church with its various opponents. In the 1860's, when a large-scale reform of theological education was being prepared in the Russian Empire, the idea of a radical revision of the Accusatory Theology teaching concept was heard at the Kyiv Theological Academy. At the same time, some professors even advocated the abolition of Accusatory Theology as an independent discipline and for joining it to the course of Church History.

Special attention is paid to the fact that the courses of Accusatory Theology in the Kyiv Theological Academy in the nineteenth century were based on typical contemporary ecclesiology and soteriology of that time. The purpose of the course was seen not in the equal dialogue with opponents, but in revealing their mistakes and attempts to convert them to the Orthodox Church.

Keywords: Kyiv Theological Academy, Orthodox Church, Catholic Church, Protestantism, theological education, accusatory theology, Archbishop Smaragd (Kryzhanovsky), Archbishop Innocent (Borisov), Archimandrite Antonin (Kapustin), Bishop Silvester (Malevansky), Phillip Ternovsky, Bishop Augustine (Gulianitsky).